

Critique of the Correction of *Tazkerat al-Awliya* by Mohammad Reza Shafiei Kadkani

Seyyed Mehdi Tabatabaei*

Abstract

Tazkerat al-Awliya is one of the most important Persian mystical sources in describing the states and sayings of the great Sufis, which Attar Neyshabouri wrote using the sources written before him such as *Tabaqat al-Sufiyya*, *Haliya al-Awliya*, *Resaleye Qosheiriyyeh*, and *Kashf al-Mahjoub*. The most authoritative correction of this book was made by Reynold Allen Nicholson between 1322 AH/ 1905 to 1325 AH/ 1907. After that, in 2019, Shafiei Kadkani made another correction of *Tazkerat al-Awliya* which untied the conceptual knot of many of its words, combinations, and expressions. It also provided an opportunity for further research on this book. Nevertheless, there are errors in the corrected text. In this research, the descriptive-analytical method was used to highlight the shortcomings and irregularities in the correction of *Tazkerat al-Awliya* which can be divided into 7 general formats: 1) shortcomings in the original version, 2) deviations from the original versions, 3) distortions, 4) incorrect reporting, 5) misreading, 6) incorrect comments, and 7) other shortcomings. Library resources such as the original manuscripts and other manuscripts have also been used. The results of the research showed that the quality of correction in the first part of *Tazkerat al-Awliya* is not comparable to the second part due to the visible duality. The main reason for the duality of the book is the difference in its manuscripts, which is sometimes accompanied by the corrector's errors.

Introduction

In 2019, Sokhan Publication published Shafi'i Kadkani's correction of *Tazkira al-Awliya* in two volumes, which included three general sections including a) introduction, b) compared text, and c) annotations, descriptions and profiles.

The main introduction of the book is 157 pages, which begins with some information about Attar and Neyshabour, Attar's biography and his books. It then introduces *Tazkerat al-Awliya* and provides comprehensive explanations about it. Thus, this section can be considered as one of the main parts in understanding *Tazkira al-Awliya*.

The main text of the book is arranged in two parts. The first part is the text of the *Tazkira* corrector in 647 pages, mentioning 72 mystics. It starts with Imam Ja'far al-Sadiq (AS) name and ends with Mansur Hallaj. The second part of the correction, from page 652 to 930, mentions 25 others from Ibrahim Khavvas to Imam Muhammad Baqir (AS). The second volume consist of five separate sections: 1) Other Manuscripts 1134-939, 2) Annotations 1506-1135, 3) Dictionary 1724-1507, 4) Dictionary of Other Manuscripts 1740 – 1725, and 5) List of References 1780 – 1741.

In general, the correction is structurally desirable, and ignoring some shortcomings, it can be considered a suitable model for text correction.

Materials and Methods

By using library resources and descriptive-analytical methods in this study, the correction of *Tazkerat al-Awliya* has been studied and criticized. Also, the author adapted some of the items to the manuscripts of *Tazkira al-Awliya*. The necessity of this research is studying ancient mystical books and reviewing and criticizing the published works regarding this subject.

The great contribution of Attar in mysticism and literature, the significance of *Tazkerat al-Awliya* as one of the first works written in the field of mysticism in Persian, and the correction of this book by one of the greatest scholars of contemporary Persian literature could be considered as some features of the importance of this research.

Discussion of Results and Conclusions

The issues addressed in this study include the following:

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (Corresponding Author Email: M_tabatabaei@sbu.ac.ir)

1. Trusting the basic manuscript and neglecting its shortcomings
 - 1.1. The omissions in the basic manuscript
 - 1.2. The existence of duplicate expressions in the basic manuscript
2. Ignoring the written form of the basic manuscript
 - 2-1. Incorrect reporting of other manuscripts
 - 2-2. Suggesting using another version instead of the written form of the original manuscript
 - 2-3. Adding redundant words from other manuscripts
3. Miswriting
 - 3-1. Miswriting resulting from the misreading of the basic manuscript
 - 3-2. Miswriting resulting from the writing of the basic manuscript
 - 3-3. Miswriting resulting from the writing of the basic manuscript and its misreading
4. Incorrect reporting
5. Misreading

The most important reasons for finding shortcomings in this correction can be listed as follows:

1. The main reason is that it has been written at two different time intervals creating problems in the writing of its manuscripts to the extent that it is not possible to correct two parts of the book based on a single version of the manuscript.
2. None of the existing manuscripts of *Tazkerat al-Awliya* have the criteria of a basic manuscript, and the corrector had to use basic manuscripts in the correction by emphasizing the manuscript.
3. The manuscript, which has relative bases, has some omissions and repetitions that have made their way into the text. At the same time, as basic manuscripts have validity, sometimes deviating from them and referring to other versions created problems in the correction.
- 4- Miswritings that have entered the text are sometimes the result of the scribe's miswriting and the corrector's misreads. Sometimes both the scribe and the corrector are involved in these miswritings.
5. Incorrect reporting, misreading, and inappropriate annotations are also seen in the correction.

Keywords: Attar Neyshabouri, *Tazkerat al-Awliya*, Correction of *Tazkerat al-Awliya*, Mohammad Reza Shafiei Kadkani.

References

1. Abbasi, M. (Ed.) (1979). *Generalities of Divan Shams Tabrizi*. Tehran: Tolo Publication.
2. Abd al-Fattah, S. (Ed.) (2006). *Managheb ol Abrar of Ebne Khamise Mouseli*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Elmiyya.
3. Abedi, M. (Ed.) (2012). *Kashf ol Mahjoub of Hojviri*. Tehran: Soroush Publication.
4. Afshar, I. (Ed.) (2005). *Avrad ol Ahbab va Fosous il Adab of Bakharzi*. Tehran: University Publishing Center.
5. Almanavi, M. (1999). *Alkavakeb o Dorriyya fi Tarajem ol Sadate Soufiyya*. Beirut: Dar Al-Ssader.
6. Al-Wostani, M. (Ed.) (2009). *Tazkerat Al-Awliya of Attar Neyshabouri*. Damascus: Dar Al-Maktabi.
7. Ebrahimi, M. (Ed.) (2010). *Asrar Name of Attar Neyshabouri*. Safi Alishah Publication.
8. Esfahani, A., (n.d). *Helyat Al-Avliya va Tabaghat Al-Asfiya*. Ghahere: Dare Omm Al-Ghora Letteba'ate va Al-Nashr.
9. Estelami, M. (Ed.) (2013). *Tazkerat Al-Awliya of Attar Neyshabouri*. Tehran: Zavvar Publication.
10. Forouzanfar, b. (Ed.) (1983). *Translation of Resaley_e Qosheyriyye*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing.
11. Forouzanfar, B. (Ed.) (2004). *Ma'aref of Baha'e Valad*. Tehran: Tahouri Publication.
12. Hekmat, A. (Ed.) (1993). *Kashf Al-Asrar va 'Oddat Al-Abrar of Meybodi*. Tehran: Amir Kabir Publication.
13. Khadiv Jam, H. (Ed.) (2008). *Translation of Ehya_e Oloum Al-ddin of Qazzali*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing.

14. Manuscript No. 198. (1221). *Tazkerat Al-Awliya*. Turkey: Qelich Ali Pasha.
15. Manuscript No. 1110. (1221). *Tazkerat Al-Awliya*. Turkey: Nafiz Pasha.
16. Manuscript No. 267. (1221). *Tazkerat Al-Awliya*. Turkey: Hazrat Khalid.
17. Manuscript. No. 1511. (1221). *Tazkerat Al-Awliya*. Turkey: Ghouniyye.
18. Manuscript. No. 3136. (1221). *Tazkerat Al-Awliya*. Turkey: Aya Sophia.
19. Manuscript. No. T2241 (1221). *Tazkerat Al-Awliya*. Turkey: Atef Afandi.
20. Minavi, M. (1985). *Kharaghani's Moods and Statements*. Tehran: Tahouri Publication.
21. Nicholson, R, A. (Ed.) (1944). *Tazkerat Al-Awliya of Attar Neyshabouri*. Volume I. Braille: Liden Press.
22. Nicholson, R, A. (Ed.) (1947). *Tazkerat Al-Awliya of Attar Neyshabouri*. Volume II. Braille: Liden Press.
23. Shafiee Kadkani, M. (Ed.) (2019). *Tazkerat Al-Awliya of Attar Neyshabouri*. Tehran: Sokhan Publication.

فصل نامه علمی متن شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره اول (پیاپی ۴۹)، بهار ۱۴۰۰، صص ۹۸ - ۷۹

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۶/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۸

Doi: [10.22108/RPLL.2020.124712.1764](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.124712.1764)

بررسی و نقد تصحیح تذکرة الأولیاء عطار به اهتمام محمدرضا شفیعی کدکنی

سید مهدی طباطبایی*

چکیده

تذکرة الأولیاء از مهم ترین منابع عرفانی فارسی در شرح احوال و سخنان مشایخ صوفیه است. عطار نیشابوری این اثر را با توجه به آثار تألیف شده پیش از خود مانند طبقات الصوفیه، حلیة الأولیاء، رساله قشیریه و کشف المحجوب هجویری نگاشته است. رینولد الن نیکلسون در بین سال های ۱۳۲۲ ق. (۱۹۰۵ م.) تا ۱۳۲۵ ق. (۱۹۰۷ م.) معتبرترین تصحیح انجام گرفته از این کتاب را انجام داده بود. پس از آن، شفیعی کدکنی در سال ۱۳۹۸ با انجام تصحیح دیگری از تذکرة الأولیاء، گره مفهومی بسیاری از واژگان، ترکیبات و عبارات آن را گشود و مجال پژوهش های بعدی را درباره این کتاب فراهم آورد. با وجود این، به نظر می رسد در متن ارائه شده، کاستی هایی راه یافته است که البته در مقایسه با متن کتاب و دشواری های مفهومی آن، خطاهای آشکاری نیست. در این پژوهش، کوشش شده است با روش توصیفی - تحلیلی، کاستی ها و نابسامانی های موجود در تصحیح تذکرة الأولیاء در هفت قالب کلی «کاستی های نسخه اساس»، «عدول از نسخه اساس»، «تصحیف»، «گزارش نادرست»، «بدخوانی»، «تعلیقات نارسا» و «سایر کاستی ها» مشخص شود. برای بررسی دقیق تر، از منابع کتابخانه ای مانند نسخه های خطی به کاررفته در تصحیح و گاهی نسخه های دیگر استفاده شده است. یافته های پژوهش نشان می دهد کیفیت تصحیح در بخش اول تذکرة الأولیاء، درخور مقایسه با بخش دوم نیست؛ البته اصلی ترین عامل این دوگانگی، تحریر دوگانه کتاب و تفاوت کتابت آن در نسخه های خطی است که گاهی با خطاهای مصحح همراه شده و اشتباهاتی را به وجود آورده است.

واژه های کلیدی

عطار نیشابوری؛ تذکرة الأولیاء؛ تصحیح تذکرة الأولیاء؛ محمدرضا شفیعی کدکنی

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، M_tabatabaei@sbu.ac.ir

۱- مقدمه

پیش از ورود به بحث اصلی بهتر است ضمن بیان مسئله پژوهش، درباره پیشینه، ضرورت و اهمیت آن توضیحاتی ارائه شود.

۱-۱ بیان مسئله

انتشارات سخن در سال ۱۳۹۸، تصحیح استاد شفیع کدکنی^۱ از تذکرة الأولیاء را در دو جلد منتشر کرده است که سه بخش کلی را شامل می‌شود: الف) مقدمه؛ ب) متن مقابله‌شده؛ ج) تعلیقات و توضیحات و نمایه‌ها. مقدمه اصلی کتاب، صد و پنجاه و هفت صفحه است که با اطلاعاتی درباره عطار و نیشابور و زندگنامه و آثار عطار شروع می‌شود؛ سپس به معرفی تذکرة الأولیاء می‌رسد و توضیحات جامع و مانعی درباره آن ارائه شده است؛ به گونه‌ای که می‌توان این بخش را از اصلی‌ترین منابع در شناخت تذکرة الأولیاء دانست.

ساختار مقدمه از کلی به جزئی است که مناسب‌ترین شیوه برای نگارش مقدمه در تصحیح است؛ بدین گونه که مصحح از مطالبی درباره عطار و نیشابور شروع می‌کند و پس از به دست دادن پیشینه‌ای از شهر نیشابور در زمان‌های مختلف، درباره عطار و تذکرة الأولیاء به بحث می‌پردازد.

مصحح در ادامه به بررسی دلیل نامگذاری کتاب و منابع اصلی عطار در نگارش آن می‌پردازد و پس از آن، از به نظم کشیدن تذکره و ترجمه‌های آن به زبان‌های مختلف سخن می‌گوید. زبان عطار و ویژگی‌های آن از مهم‌ترین قسمت‌های مقدمه است که شفیع کدکنی در ضمن آن، به ارتباط تذکرة الأولیاء به سایر آثار عطار اشاره می‌کند.

پس از آن، نسخه‌های اساس در هر دو بخش کتاب معرفی می‌شود و مصحح اطلاعات کاملی درباره آنها ارائه می‌دهد. از میان سی و هشت نسخه‌ای که در مقدمه معرفی شده است، از نه نسخه برای تصحیح بخش نخست و از هشت نسخه برای تصحیح بخش دوم آن استفاده شده است. بیست و یک نسخه دیگر، منابعی است که مصحح در موارد ضروری و برای رعایت احتیاط بدان‌ها مراجعه کرده است. در معرفی نسخه‌ها کاستی‌ای دیده نمی‌شود و همه نسخه‌ها به‌طور کامل معرفی و با ذکر شاهد مثال، به برخی از ویژگی‌های سبکی و نوشتاری آنها اشاره شده است.

پس از مقدمه اصلی، شفیع بازگشتی به آغاز انجام می‌دهد و در بیست صفحه، حرف‌هایی درباره ماهیت تصوف و عرفان را می‌آورد که در مقالات و رسالات پراکنده خود در طول پنجاه سال نوشته است. در این قسمت، مطالبی از این قبیل آمده است: صدق و کذب گزاره‌های عرفانی؛ پیران و معنای تصوف؛ خط تکاملی زبان عرفان در تذکرة الأولیاء؛ سرچشمه‌های تصوف ایرانی، فهم صوفی از قرآن؛ زبان رمز؛ شریعت و طریقت و حقیقت؛ مسئله ولی و ولایت؛ مسئله کرامت، جبر و اختیار؛ اراده‌های نفس؛ انسان‌دوستی مشایخ؛ بانوان تصوف؛ مسئله ابلیس؛ شیوه تربیت مریدان؛ مفهوم علم در نظر مشایخ؛ معنای دشمنی با عقل و فلسفه.

این مطالب چکیده نظریه‌های ارزشمند عرفانی مصحح در طول پنجاه سال فعالیت علمی است که برای آشنایی خوانندگان از نوع نگاه مصحح نسبت به عرفان و تصوف، در مقدمه تصحیح آمده است؛ با وجود این، نمی‌توان در ساختار یک تصحیح - در مفهوم خاص آن - جایگاهی برای درج این مطالب پیدا کرد.

متن اصلی کتاب در دو بخش تنظیم شده است؛ بخش نخست، متن مصحح تذکره در ۶۴۷ صفحه، ذکر هفتاد

و دو نفر از مشایخ است که با امام جعفر صادق^(ع) شروع و به منصور حلاج ختم می‌شود. بخش دوم تصحیح - از صفحه ۶۵۲ تا ۹۳۰ - ذکر بیست و پنج نفر دیگر، از ابراهیم خواص تا امام محمد باقر^(ع) است. از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این تصحیح، اطلاعات اولیه‌ای است که با استفاده از منابع معتبر درباره شخصیت‌ها ارائه می‌شود. این اطلاعات بسیار مفید است و پیش از ورود به متن اصلی، مخاطب را با آن شخصیت آشنا می‌کند.

با وجود این، مشاهده می‌شود که گاهی اطلاعات ارائه‌شده با اطلاعاتی که در متن کتاب آمده است، مغایرت دارد؛ برای نمونه درباره فرجام زندگی ابوتراب نخشی آورده‌اند: «ابوتراب بسیار دلبسته سفر حج بود و در یکی از همین سفرها، در سال ۲۴۵ در بادیة حجاز، قربانی دندان درندگان شد» (عطار، ۱۳۹۸: ۳۶۴). این درحالی است که در متن تذکرة الاولیاء آمده است: «وفات او در بادیة بصره بود. از پس چند سال جماعتی بدو رسیدند، او را دیدند بر پای مانده روی به قبله و جان بداده و خشک گشته رکوه در پیش نهاده و عصا در دست گرفته و هیچ سباع گرد او نگشته و هیچ کلاغ قصد او نکرده، رحمة الله علیه» (همان: ۳۶۹).

مطالب جلد دوم شامل پنج بخش مجزا است:

نسخه‌بدل‌ها	۹۳۹-۱۱۳۴
تعلیقات	۱۱۳۵-۱۵۰۶
فرهنگواره	۱۵۰۷-۱۷۲۴
فرهنگواره نسخه‌بدل‌ها	۱۷۲۵-۱۷۴۰
فهرست مراجع	۱۷۴۱-۱۷۸۰

در بخش نخست، به صورت مبسوط به گزارش نسخه‌بدل‌ها پرداخته شده است. با اینکه این کتاب، در چاپ چهارم ویرایش شده است، متأسفانه هنوز هم کاستی‌هایی در آن دیده می‌شود. افزون‌بر پس‌و‌پیش بودن شماره‌های ارجاع - که مصحح در ویرایش جدید به آن اذعان کرده است - برخی نسخه‌بدل‌ها عیناً همانی است که در متن آمده است (رک. عطار، ۱۳۹۸: ۹۹۷، نسخه‌بدل‌های ۶ و ۱۸) و یا در نسخه‌بدل شش از ذکر ابو محمد رویم آمده است: «عبارت داخل [] در B و C و D هم وجود ندارد» (همان: ۱۰۲۳)؛ درحالی‌که در متن تصحیح، عبارتی داخل [] نیامده است (همان: ۵۱۲). در ادامه هم آورده‌اند: «ما متن را از ایاصوفیا گرفتیم» (همان: ۱۰۲۳)؛ گفتنی است در نسخه ایاصوفیا، به جای «حلم خویش» که در متن مصحح گزارش شده، «علم خویش» آمده است (نسخه خطی ایاصوفیا، ۲/۱۸).

در بخش دوم، تعلیقات تقریباً مفصلی برای برخی عبارات، اصطلاحات و واژگان نوشته شده و برخی از عبارات عربی ترجمه گردیده است. جالب اینکه برای برخی از موارد، دو تعلیق جداگانه دیده می‌شود که بهتر بود به صورت واحد می‌آمد (رک. عطار، ۱۳۹۸: ۱۱۵۱-۱۱۵۲، من لم یکن له سر فهو مضر؛ همچنین: همان: ۱۲۰۶، الخوف امرضی و صفحات، ۱۲۴۱، ۱۲۴۳).

نکته دیگر آنکه گاهی در متن مصحح مطلبی آمده، اما در تعلیقات به گونه دیگری توضیح داده شده است:

متن: «گاه آمد و وقت نیز گذشت» (عطار، ۱۳۹۸: ۹۴).

تعلیقات: «گاه گاه آمد» (همان: ۱۱۷۹).

یا:

متن: «حسب الواحد افراد الواحد» است (همان: ۶۴۶).

تعلیقات: «حسب الواجد افراد الواحد» است (همان: ۱۳۹۰).

همچنین برخی از تعلیقاتی که برای عبارات، اصطلاحات و واژگان نوشته شده است، نارسا به نظر می‌رسد که در ادامه به چند نمونه از آنها اشاره می‌شود:

در ذکر بایزید، از همراه‌افتادن سگی با او سخن می‌رود: «شیخ دامن از او فراهم گرفت. سگ گفت: اگر خشکم هیچ خللی نیست و اگر ترم هفت آب و خاکی میان من و تو صلح اندازد. اما اگر دامن به خود باز زنی اگر [به هفت] دریا غسل کنی پاک نشوی» (همان: ۱۷۱).

مفهوم بخش نخست کلام کاملاً روشن است؛ سگ به بایزید می‌گوید: اگر دامن تو به من برخورد کند، با هفت بار شستن می‌توانی نجاست آن را برطرف کنی. ابهام در بخش دوم کلام است.

شفیعی کدکنی تعبیر «دامن به خود زدن» را «کنایه از پرهیز و خود را بر کنار گرفتن و معنا خود را پاک‌دانستن و دیگری را پلیدشمردن» و معادل دامن درکشیدن و دامن‌چیدن دانسته است (همان: ۱۲۱۶-۱۲۱۵).

به نظر می‌رسد در این حکایت، معنی ظاهری «دامن در خود زدن» مقصود است، نه معنی کنایی آن. ادامه سخن سگ این است: [وجود تو به قدری آلوده است] که اگر دامن به آن برخورد کند، غسل کردن با آب هفت دریا هم نمی‌تواند باعث پاکی تو شود.

تقابل «هفت آب و خاک» و «هفت دریا» نیز این مفهوم را برجسته می‌کند.

همچنین است توضیح ایشان درباره ترکیب «شوریده روزگار» در این عبارت: «در غایت سوز و اشتیاق بود و در شدت لهب فراق، مست بی‌قرار بود و شوریده روزگار بود.» (همان: ۶۳۷) که در تعلیقات، نسخه‌هایی را که «شوریده روزگار» گزارش کرده‌اند، نادرست خوانده‌اند؛ زیرا «شوریده‌روزگار کسی است که روزگار آشفته است و شوریده روزگار کسی است که در زمانه حالت آشفته دارد» (همان: ۱۳۷۷).

مشخص نیست اگر «شوریده روزگار» نادرست است، چرا ایشان در مقدمه کتاب، آن را گزارش کرده‌اند: «و دیگر باعث آن بود تا بود که از ارواح مقدس ایشان مددی برین شوریده روزگار برسد و پیش از اجل او را در سایه دولتی فرو آورد» (عطار، ۱۳۹۸: ۶).

به نظر می‌رسد مفهوم اصلی «شوریده روزگار»، «شوریده‌ترین فرد زمانه» باشد که وقتی در حق مشایخ بیان می‌شود، عظمت مقام آنها را می‌رساند: «آن شوریده روزگار و سرور طریقت، شبلی، در روش خویش از هر دو جانب خبر داده، و بر هر دو مقام گذشته...» (میبی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۲۷۹).

در نمونه بالا، تناسب آوایی ترکیب‌های «شوریده روزگار» و «سرور طریقت» هم این گزارش را تأیید می‌کند. در بخش سوم، فرهنگواره الفبایی شخصیت‌ها، اماکن، واژگان، اصطلاحات، ترکیبات و عبارات متن تذکرة الأولیاء آمده است که مخاطب را در یافتن این موارد در متن کمک می‌کند؛ برای نمونه اگر پژوهشگری در پی دست‌یافتن به آرا و اندیشه‌هایی باشد که درباره «سماع» در تذکرة الأولیاء آمده، کافی است در این بخش به

کلیدواژه «سماع» مراجعه کند تا با سی و شش مطلب مرتبط با آن روبه‌رو شود.

بخش چهارم، فهرستی از نسخه‌بدل‌های ارائه‌شده به ترتیب الفبایی است که بر گروهی خاص از مخاطبین که در پی رسیدن به نسخه‌بدل‌های ارائه‌شده هستند، کار پژوهش را آسان می‌کند. البته در این بخش هم مسئله پس‌و‌پیش بودن شماره‌های ارجاع وجود دارد که نمونه‌ای از آن را می‌توان دربارهٔ کلیدواژه «بوعلی سینا» دید. (رک. عطار، ۱۳۹۸: ۷۲۴ و ۱۷۲۷).

بخش پنجم نیز شامل فهرست منابع و مآخذ به ترتیب الفبایی است.

به‌طور کلی تصحیح از نظر ساختاری در حد مطلوبی قرار دارد و با نادیده گرفتن برخی کاستی‌ها - که لازمه هر پژوهشی است - می‌توان آن را الگویی مناسب برای تصحیح متون به شمار آورد.

۱-۱-۱ نسخه پژوهی تصحیح‌های تذکرة الاولیاء

تاکنون سه تصحیح جداگانه از تذکرة الاولیاء در ایران منتشر شده است: تصحیح نیکلسون، تصحیح استعلامی و تصحیح شفیعی کدکنی. در تصحیح نیکلسون، از نسخه‌های لیدن، موزه بریتانیا، برلین و پاریس استفاده شده است که از آن میان، تنها یک نسخه تاریخ کتابت (۱۰۹۱) دارد.

در تصحیح استعلامی هم از نسخه کتابخانه پیرهادی (کتابت: چهارم صفر ۶۹۲)، نسخه کتابخانه ملی (کتابت: ۷۰۱) و نسخه قونیه (کتابت: ۷۱۰) استفاده شده است که از آن میان، دو نسخه پیرهادی و کتابخانه ملی، به دلیل قدمت، نسخه‌های اساس تصحیح قرار گرفته‌اند.

استعلامی ذکر همه نسخه‌بدل‌ها را ضروری ندیده است؛ همچنین معتقد است که تحریر بخش دوم تذکره از عطار نیست و این قسمت را - با اندکی تغییر - از روی تصحیح نیکلسون در تصحیح خود آورده است (رک. عطار، ۱۳۹۱: ۴۷ و یک)؛ همین مسائل باعث شده است که تصحیح ایشان در حد دو تصحیح دیگر نباشد.

در تصحیح شفیعی کدکنی، هیچ نسخه‌ای به‌تنهایی اساس طبع انتقادی قرار نگرفته است؛ بنابراین در بخش نخست، از پنج نسخه بسیار اصیل و کهن (نافذپاشا، قسطنی، قلیچ‌علی‌پاشا، حضرت خالد، موزه قونیه) استفاده کرده است؛^۲ در میان آنها، تکیه بر روی نسخه نافذپاشاست که قدیم‌تر می‌نماید (همان: یک‌صد و یازده). ایشان در بخش دوم، نسخه ایاصوفیا را اساس کار قرار داده‌اند (همان: نود و پنج) و از نسخه‌های برلین ۵۸۱ و شهید علی‌پاشا به‌عنوان نسخه‌بدل بهره گرفته‌اند (همان: صد و پنجاه و پنج).

نسخه‌هایی که به‌عنوان نسخ اساس در تصحیح شفیعی کدکنی استفاده شده، اغلب در قلمرو پادشاهی عثمانی (ترکیه امروز) کتابت شده است. ایشان با چشم‌پوشی از نسخه‌هایی که تاریخ دیرین‌تری دارد (همان: نود و یک)، معیار «اعم اغلب» را در تصحیح کتاب در نظر گرفته‌اند؛ ایشان نسخه‌ای را اساس قرار داده که «بر روی هم» در اولویت است، هرچند در مواردی «افتادگی» یا «بدخوانی کاتب» داشته باشد (همان: نود و دو، نود و سه).

۱-۲ پیشینه پژوهش

از تذکرة الاولیاء دو تحریر متفاوت بر جای مانده است: تحریر اولیه شامل شرح احوال هفتاد و دو تن از بزرگان مشایخ است و تحریر دوم که شرح احوال بیست و پنج تن دیگر بر آنها افزوده شده است. همین مسئله، آشفتگی‌هایی را در کتابت و تصحیح آن به وجود آورده است.

این کتاب برای نخستین بار در سال ۱۲۸۳ ق. در هندوستان منتشر شد. پس از آن، بارها در شهرهای بمبئی،

لاهور و دهلی تجدید چاپ گردید تا اینکه در سال ۱۳۲۱ ش. به همت کتابفروشی مرکزی در ایران منتشر شد. نخستین تصحیح معتبر از این کتاب را رینولد الن نیکلسون انجام داد؛ جلد نخست آن در سال ۱۳۲۲ ق. (۱۹۰۵ م.) و جلد دومش در سال ۱۳۲۵ ق. (۱۹۰۷ م.) با مقدمه‌ای انتقادی از محمد قزوینی در لندن منتشر شد. بعدها تصحیحی متناسب به علامه قزوینی از تذکرة الأولیاء در تهران منتشر شد که پژوهشگران این حوزه، در درستی این انتساب تردید کرده‌اند.

محمد استعلامی هم در بین سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۳۴۵ تصحیحی از تذکرة الأولیاء را به‌عنوان رساله دکتری خود انجام داد؛ تا اینکه معتبرترین تصحیح از این کتاب در سال ۱۳۹۸ و به‌اهتمام محمدرضا شفیعی کدکنی به چاپ رسید.

به‌دلیل اینکه تصحیح شفیعی کدکنی در سال ۱۳۹۸ منتشر شده است، پیشینه مکتوبی درباره نقد و شرح آن به دست نیامد. بیشتر مقاله‌هایی هم که درباره تذکرة الأولیاء نوشته شده، به مسائل محتوایی آن پرداخته است.

۳-۱ ضرورت و اهمیت پژوهش

بایستگی مطالعه درباره آثار کهن عرفانی و همچنین بررسی و نقد آثار منتشرشده در این موضوع، ضرورت تحقیق پیش‌روست. جایگاه والای عطار در عرفان و ادب، شاخص بودن تذکرة الأولیاء به‌عنوان یکی از نخستین آثاری که در این حوزه به زبان فارسی نگاشته شده است و انجام تصحیح این کتاب به‌اهتمام یکی از بزرگ‌ترین اندیشمندان ادب معاصر فارسی، اهمیت پرداختن به این تحقیق را روشن می‌کند.

۲- بحث و بررسی

بی‌تردید تصحیح شفیعی کدکنی معتبرترین تصحیحی است که تاکنون از تذکرة الأولیاء انجام گرفته است و می‌توان این تصحیح را پاسخی شایسته به انتظار طولانی مدت اهل ادب به شمار آورد. مواردی هم که در این پژوهش از آنها با عنوان کاستی‌های تصحیح نام برده می‌شود، در برابر کار انجام‌گرفته و زحمتی که صرف آن شده است، بسیار ناچیز است؛ آن‌هم وقتی با قلم لغزان نگارنده‌ای نگاشته شده باشد که خود را وامدار همیشگی دانش و فضل استاد گرانمایه می‌داند.

در ادامه، کاستی‌های این تصحیح در هفت قالب کلی ارائه می‌شود.

۲-۱ اعتماد به نسخه اساس و غفلت از کاستی‌های آن

بخشی از کاستی‌های این تصحیح، حاصل اعتماد کامل مصحح به نسخه اساس (نافذپاشا در بخش نخست و ایاصوفیا در بخش دوم) است که در دو قالب کلی درخور بررسی است:

۲-۱-۱ وجود افتادگی‌هایی در نسخه اساس

نسخه اساس تصحیح در بخش نخست تذکرة الأولیاء (نافذپاشا)، مانند اغلب نسخه‌های خطی، سهوهای کتابتی دارد که گاهی در امر تصحیح به آنها توجهی نشده است؛ برای نمونه^۳ در قسمت «معراج بایزید» آمده است: «آنجا همه صفا بود اینجا همه کدورت. باز چون نگاه کردم به قدرت او توانستم. قالم دید که ازو یافت. به چشم انصاف و حقیقت نظر کردم، همه پرستش خود از حق بود نه از من و من پنداشته بودم که منش می‌پرستم» (عطار، ۱۳۹۸: ۱۹۸).

مشخص است که جمله ابهام معنایی دارد و از نظر سجاوندی نیز دچار مشکل است.
در دو نسخه حضرت خالد و قلیچ علی پاشا، متن به صورت کامل گزارش شده؛ اما این گزارش ها حتی در نسخه بدل های تصحیح هم ذکر نگردیده است:

انجا همه صفا بود اینجا همه کدورت باز چون نگاه کردم بود خود بنور او دیدم
و عزت خویش از عظمت عورت او دانستم و هر چه کردم بقدرت او توانستم قالیم
دیگر از ویافت چشتم اضاف و حقیقت نظر کردم همه پرستش خود از خود بود
نه از من و من پنداشتم بودم که منش می پرستم

(نسخه حضرت خالد: ۹۳)

انجا همه صفا بود اینجا همه کدورت باز چون نگاه کردم بود خود بنور او دیدم
و عزت خویش از عظمت عورت او دانستم و هر چه کردم بقدرت او توانستم قالیم
دیگر از ویافت چشتم اضاف و حقیقت نظر کردم همه پرستش خود از خود بود
نه از من و من پنداشتم بودم که منش می پرستم

(نسخه قلیچ علی پاشا: ۱۲۷)

«آنجا همه صفا بود اینجا همه کدورت. باز چون نگاه کردم، بود خود به نور او دیدم و عزت خویش از عظمت و عزت او دانستم و هر چه کردم به قدرت او توانستم. قالیم دید از او یافت، به چشم انصاف و حقیقت نظر کردم، همه پرستش خود از حق بود نه از من و من پنداشتم بودم که منش می پرستم.»
این مشکل از آنجا ناشی شده است که کاتب نسخه اساس، «کردم» نخست را با «کردم» دوم اشتباه گرفته و تقریباً یک سطر را کتابت نکرده است.

در تصحیح نیکلسون هم متن به درستی گزارش شده است (رک. عطار، ۱۳۲۲: ۱۷۲).

«گفت: تا خدا را بشناختم هیچ باک ندارم از آنکه کسی مرا حمد گوید یا از آنکه مرا ذم گوید، از جهت آنکه ندیده‌ام ستاینده‌ای الا مفرط و نکوهنده‌ای» (عطار، ۱۳۹۸: ۵۲).
این حکایت در حلیة الاولیاء بدین گونه روایت شده است: «قال مالک بن دینار منذ عرفت الناس لم أفرح بمدحتهم و لا أكره مذمتهم. قيل: و لم ذلک؟ قال: لأن مادحهم مفرط و ذامهم مفرط» (ابونعیم الاصبهانی، بی تا، ج ۲: ۳۷۲).

جالب اینکه گزارش نسخه C تصحیح، با متن حلیة الاولیاء مطابقت دارد:

از جهت آنکه ندیده‌ام ستاینده‌ای الا مفرط و نکوهنده‌ای الا مفرط

(نسخه قلیچ علی پاشا: ۱۲۷)

در تصحیح جدید، به دلیل اینکه واژه «ندیده‌ام» را «زنده‌ام» خوانده‌اند، آن را در نسخه بدل آورده‌اند: «از جهت آنکه زنده‌ام ستاینده‌ای الا مفرط و نکوهنده‌ای الا مفرط» (عطار، ۱۳۹۸: ۹۵۰).

کتابت نسخه‌های ایاصوفیا (۱/۲۰)، عاطف افندی (۲۵) و تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۳۲۵: ۴۶) نیز مانند نسخه قلیچ علی پاشاست.

«جهد مردان چهل سال است: ده سال رنج باید برد تا زبان راست شود، و ده سال رنج باید برد تا این گوشت که بر تن ما بر رسته است از ما فرو شود و ده سال رنج باید برد تا دل راست شود. پس هر که چهل سال قدم زند به دعوی راست امید آن بود که بانگی از حلقش برآید که دران هوا نبود» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۶۱).

باید توجه داشت که در این صورت، ابوالحسن خرقانی از چهل سال نام می‌برد؛ اما سه دوره ده‌ساله را توصیف می‌کند. در نسخه عاطف، ده سال دیگر هم دیده می‌شود تا بازه چهل‌ساله کامل شود:

و گفت بگردن مردان چهل سال است ده سال رنج باید کشید تا
زبان یابست شود و ده سال رنج باید بردن تا این گوشت که بر تن ما
برجسته است از ما فرو شود و ده سال رنج باید بردن تا دل با حق تعالی
راست شود و ده سال رنج باید بردن تا مکی احوال او صلاح آید

(نسخه خطی عاطف افندی: ۲۶۰)

«و ده سال رنج باید بردن تا همگی احوال او به صلاح آید.»

نیکلسون هم چهار دوره متفاوت را گزارش کرده است: «ده سال رنج باید بردن تا زبان راست شود و ده سال تا دست راست شود و ده سال تا چشم راست شود و ده سال تا دل راست شود» (عطار، ۱۳۲۵: ۲۴۳).

۲-۱-۲ وجود عبارات تکراری در نسخه اساس

آشفتگی نسخه‌های خطی در بخش دوم تذکرة الأولیاء بیشتر است و از بارزترین این موارد، عبارات تکراری است که متأسفانه به متن مصحح نیز راه یافته است. دو نمونه برجسته از این موارد در «ذکر شیخ ابوعلی دقاق» دیده می‌شود که عبارت‌هایی که در متن مصحح آمده، کاملاً شبیه هم است:

نمونه نخست:

– «و گفت آنچه مردمان می‌پوشند می‌پوش و آنچه ایشان می‌خورند می‌خور و لکن به سر از ایشان جدا باش. و گفت: وقت آن است که تو آنجایی. اگر وقت تو به دنیاست تو به دنیایی و اگر به عقبی است به عقبایی و اگر وقت شادی است آنجایی و اگر اندوه است آنجایی» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۰۹).

– «گفت آنچه مردمان می‌پوشند او می‌پوشد و آنچه می‌خورند او می‌خورد ولیکن به سر از ایشان جدا بود. و گفت: وقت تو آن است که آنجایی. اگر وقت تو به دنیاست به دنیایی و اگر به عقباست به عقبایی و اگر شادی است در شادی و اگر اندوه است در اندوهی» (همان: ۷۱۱).

نمونه دوم:

– «و گفت: ایاک نعبد (۵/۱) تو را نگاه‌داشتن شریعت است و ایاک نستعین (۵/۱) امر به حقیقت است. و گفت: چون حق تعالی تن‌های شما را بخبریده است به بهشت، به دیگری مفروشید که بیع درست نباشد و اگر باشد سود نکند» (همان: ۷۱۰).

– «و گفت: ایاک نعبد (۵/۱) تو را نگاه‌داشتن شریعت است، ایاک نستعین (۵/۱) امر به حقیقت است. و گفت:

چون حق تعالی تنهای شما را به بهشت بخریده است به دیگری مفروشید که بیع نباشد و اگر باشد سود نکند» (همان: ۷۱۵).

۲-۲ چشم‌پوشی از شکل کتابتی نسخه اساس

کوشش مصحح بر این است تا در گزارش واژگان، اصل امانتداری را رعایت کند؛ مثلاً درباره عبارت «اگر خدای تعالی مرا یاد کند نجات یابم از جمله مخلوقات» (عطار، ۱۳۹۸: ۳۸۹)، در تعلیقات آورده‌اند که «مخوفات» به جای «مخلوقات» درست به نظر می‌رسد و جای آن بود که متن تذکرة الاولیاء را اصلاح می‌کردیم؛ «ولی چنین جرأتی در خود نیافتیم و همان صورتی را که در تمام نسخه‌های تذکره وجود دارد، یعنی مخلوقات را حفظ کردیم» (همان: ۱۲۷۹). با وجود این، چشم‌پوشی از شکل کتابتی از نسخه اساس در تصحیح دیده می‌شود. این موارد را هم در سه قالب کلی می‌توان تقسیم‌بندی کرد:

۱-۲-۲ گزارش شکلی نادرست از نسخه‌های دیگر

گاهی مصحح، شکلی نادرست را از نسخه‌ای دیگر در متن مصحح درج می‌کند؛ برای نمونه در عبارت «سه چیز از عقد توحید است: خوف و رجا و محبت. زیادتى خوف از کثرت گناه است به سبب وعید دیدن. و زیادتى رجا از عمل صالح بود، به سبب وعده دیده. و زیادتى محبت از بسیاری ذکر بود، به سبب منت دیدن. پس خائف هیچ نیاساید از [هرب و راجی هیچ نیاساید از طلب و محب هیچ نیاساید] از ذکر محبوب» (همان: ۶۱۱).

مصحح با استناد به متن عربی کلام ابوعلی جوزجانی در حلیة الاولیاء و طبقات سلمی و مناقب الأبرار، «کثرت گناه» را به «ترک گناه» ترجیح داده است که در نسخه اساس (نافذ پاشا: ۲۵۲)، نسخه ایاصوفیا (۲/۴۳)، نسخه عاطف (۲۲۲) و تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۳۲۵: ۱۱۸) آمده است؛ درحالی که مناقب الأبرار «ترک الذنوب» دارد: «ثلاثة أشياء من عقد التوحيد: الخوف، والرجاء، والمحبة. فزيادة الخوف من ترك الذنوب لرؤية الوعيد. و زيادة الرجاء من اكتساب الخير لرؤية الوجه. و زيادة المحبة من كثرة الذكر لرؤية المنة. فالخائف لا يستريح من الهرب، والمحب لا يستريح من ذكر المحبوب» (ابن خمیس موصلی، ۱۴۲۷، ج ۱: ۳۹۵). در الکواکب الدریة نیز «ترک الذنوب» آمده است (المنای، ۱۹۹۹، پ، ج ۲: ۸۲).

به نظر می‌رسد مفهوم کلام جوزجانی اینگونه باشد: بیشترین ترسی که موجب ترک گناه می‌شود، مشاهده وعید الهی است؛ بیشترین امیدواری که موجب انجام عمل صالح می‌شود، مشاهده وعده اوست و بیشترین محبتی که موجب ذکرگفتن می‌شود، دیدن منت الهی است.

باید توجه داشت که اگر «ترک گناه» را به «کثرت گناه» تغییر دهیم، واژه «هرب» در ادامه کلام بی‌معنی خواهد شد: خائف هرگز از گریختن [از گناهان] نیاساید و راجی از طلب [عمل صالح] و محب از ذکر محبوب.

۲-۲-۲ پیشنهاد استفاده از نسخه‌بدل‌ها به جای شکل کتابتی نسخه اساس

گاه، با وجود اینکه نسخه‌های اصلی تذکرة الاولیاء، گزارش درستی از واژه، ترکیب یا عبارت ارائه کرده‌اند، شکل نادرست موجه‌تر شمرده شده است؛ برای مثال عبارت زیر از خیر نساج نقل می‌شود:

«موقن را عین‌الیقین به نور حقایق ایمان بود که تقوی صورت ایمان است که الایمان عریان و لباسه التقوی. به‌مثابت مغز است و علم‌الیقین درو به‌مثابت روغن و عین‌الیقین به‌مثابت ذوق روغن و این حقایق ایمان بود» (عطار، ۱۳۹۸: ۵۹۷-۵۹۶).

درباره این عبارت نوشته‌اند: «در ABCDE ذوق روغن شاید در نسخه مبدأ "ضوء روغن" بوده است و از راه گوش ذوق شنیده شده است. ذوق را در معنی چشیدن به دشواری می‌توان توجیه کرد» (همان: ۱۳۶۲).

نباید فراموش کرد در تمثیلی که خیر نساج ذکر می‌کند، بحث «روغن گرفتن از جوز» مطرح است که این مسئله در متون عرفانی، بارها به کار رفته است: «توحید را چهار مرتبه است. و قسمت پذیرد به مغز، و مغز مغز، و پوست، و پوست پوست. و برای دریافتن فهم‌های ضعیف، آن را به جوز تمثل کنیم که در پوست [بالاین] است، چه آن را دو پوست است، و مغزی دارد، و مغز او را روغن است، و آن مغز مغز است» (غزالی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۴۲۲).

و: «بما صبروا یعنی جزا و عطا به صبرست از چوب درشت و پوست غوزه پنبه نرم آرند و از درخت جوز غلیظ و پوست جوز و مغز سبتر روغن چون چراغ ظاهر می‌کنند» (بهاء ولد، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۶۱).

در تمثیل خیر نساج، سخن از چراغ و روغن نیست تا برای رسیدن به مفهوم، به «ضوء روغن» نیاز باشد. او به صراحت، ایمان را به نوری تشبیه می‌کند که تقوی مغز آن است و علم‌الیقین، روغن جوز و عین‌الیقین، ذوقی که برای چشیدن آن روغن وجود دارد.

تو بشکن جوز این تن را، بکوب این مغز را در هم چرا اندر چراغ عشق چون روغن نمی‌آیی؟
(مولوی، ۲۵۳۶: ۹۶۲)

یا: درباره عبارت «بیارامیدم و گوش کوشش بمالیدم و زفان زفان در کام کشیدم و علم کسبی بگذاشتم و زحمت نفس اماره از میان برداشتم» (عطار، ۱۳۹۸: ۱۹۸).

در تعلیقات آورده‌اند: «چنین است در نسخه A ولی به قیاس زفان زفان، باید گوش گوش باشد» (همان: ۱۲۲۷).

افزون بر نسخه A، در نسخه‌های حضرت خالد (۹۴) و قلیچ‌علی‌پاشا (۱۲۷) هم «گوش کوشش بمالیدم» آمده است و درست به نظر می‌رسد. باید توجه داشت که «گوش گوش مالیدن» به معنی نشنیدن است و «گوش کوشش مالیدن» در مفهوم به کاری نپرداختن. به قرینه «زفان زفان در کام کشیدن»، ظاهراً بایزید می‌گوید: نه به کاری پرداختم و نه سخنی بر زبان آوردم.^۴ نکته دیگر آنکه همین عبارت در کشف‌الأسرار میبیدی هم به صورت «گوش کوشش» آمده است (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۳۰).

۲-۲-۳ افزودن واژه‌ای زائد از نسخه‌های دیگر

گاه با استناد به نسخه‌های دیگر، مطلبی به متن افزوده می‌شود که نیازی به آن نیست؛ مثلاً در ذکر داود طائی، از زمانی یاد می‌شود که با زبان روزه در آفتاب نشسته است و مادرش از او می‌خواهد که به سایه رود. «گفت: ای مادر! من از آفریدگار خویش شرم دارم که قدم، برای موافقت نفس و خوش آمد خویش بردارم اگر پای بودی [رفتمی]. من خود پای ندارم که از آفتاب به سایه توانم شد» (عطار، ۱۳۹۸: ۲۶۳).

در نسخه‌های نافذ پاشا (۱۲۴) و حضرت خالد (۱۲۳) «رفتمی» نگاشته نشده است که درست به نظر می‌رسد. با توجه به ادامه حکایت که در آن به این نکته اشاره می‌شود، داود طائی شانزده سال است که نمی‌تواند حرکت کند (همان)؛ افزودن «رفتمی» از نسخه‌های E و C (عطار، ۱۳۹۸: ۹۸۰) مفهوم جمله را با مشکل روبه‌رو می‌کند.

سخن داود طائی این است: اگر پایي هم داشتم، از شرم خداوند به سایه نمی‌رفتم، چه رسد به این وضعیت که پایي برای رفتن ندارم.

یا:

این جمله که واژه‌ای خارج از نسخه‌های تصحیح به متن افزوده شده و مفهوم عبارت را دچار تعقید کرده است: «جهد کن تا یک دم بدست آوری که آن دم دیده برگماری در زمین و آسمان جز حق کس را نبینی. یعنی تا بدان دم همه عمر نگرستی» (عطار، ۱۳۹۸: ۱۸۹).

واژه «یعنی» در سه نسخه اصلی تصحیح، (نافذپاشا: ۹۲، حضرت خالد: ۸۹، قلیچ علی‌پاشا: ۱۲۱) و ترجمه عربی تذکرة الاولیاء (عطار، ۱۴۳۰: ۲۱۱) دیده نمی‌شود؛ اما چون مصحح جمله «تا بدان دم همه عمر نگرستی» را تفسیر عطار بر سخن بایزید می‌داند، این واژه را به عبارت اضافه می‌کند.

مضمون کلی عبارت به‌گونه‌ای است که به نظر می‌رسد جمله «تا بدان دم همه عمر نگرستی»، ادامه کلام بایزید است و تفسیر عطار بر آن نیست. اتفاقاً در این صورت است که می‌توان سخن بایزید را معنی کرد. او می‌گوید: بکوش تا در زندگی خویش به لحظه‌ای برسی که با نگرستن، کسی را به جز خدا در زمین و آسمان نبینی تا پس از آن با همان نگاه به همه چیز بنگری.

ترجمه تذکرة الاولیاء به عربی هم این مفهوم را تأیید می‌کند: «اجتهد أن تجعل لك ساعة في جميع عمرک لا تری فیها غیر الله تعالی، ثم اجتهد أن یمضی عمرک کله بهذه الصفة» (عطار، ۱۴۳۰: ۲۱۱).

۲-۳ تصحیف

بخش دیگری از کاستی‌های این تصحیح به تصحیف و بدخوانی نسخه‌ها خطی بازمی‌گردد. ساحت علمی والای مصحح از یک‌سو و آشکاربودن برخی از تصحیف‌ها ازسویی دیگر، ذهن آدمی را بدان سمت می‌برد که ممکن است خطاهای مطبعی باشد.

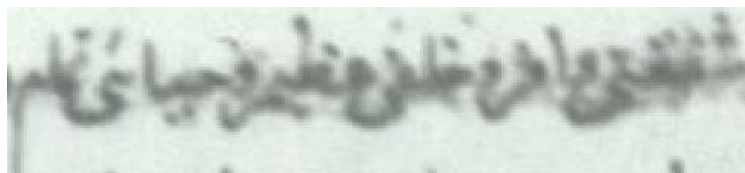
۲-۳-۱ تصحیف حاصل از بدخوانی نسخه اساس

برخی از تصحیف‌ها بر اثر بدخوانی نسخه اساس رخ داده است که به چند نمونه از آنها اشاره می‌شود. در ذکر محمد بن علی الترمذی آمده است: «... فتوتی به کمال و حلمی شگرف و شفقتی وافر و خلقی عظیم و حیاتی تمام» (عطار، ۱۳۹۸: ۵۶۱).

کتابت نسخه نافذ پاشا و ایاصوفیا «حیاتی» است:

حلی شگرف و شفقتی وافر و خلقی عظیم و حیاتی تمام

(نسخه خطی نافذ پاشا: ۲۳۸)

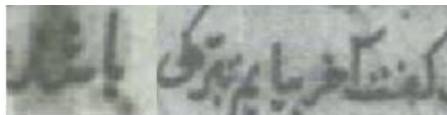

(نسخه خطی ایاصوفیا: ۲/۳۵)

از نظر محتوایی هم به نظر می‌رسد که «حیایی تمام» درست باشد؛ زیرا در متن بارها به صاحب‌حیا بودن شیخ اشاره شده است؛ برای نمونه در بند یازده از همین مبحث، به بچه ساختن سگی در کلبه ترمذی اشاره می‌رود و شرم و حیای شیخ به حدی است که پروا دارد تا سگ را از کلبه‌اش براند، مبدا که فرزندان او آواره شوند: «شیخ

نخواست که به اختیار خود آن سگ را برانگیزاند. هشتاد بار به سر او رفته بود تا بود که آن سگ به اختیار خود برخیزد و دلش دستوری نمی داد که آن سگ را براند و آن بچگان او را تشویش دهد» (عطار، ۱۳۹۸: ۵۶۳).
از بخش‌های دیگر متن هم می‌توان به صاحب‌حیا بودن شیخ پی‌برد: «و نقل است که در جوانی او را زنی باجمال و حرمت به خود دعوت کرد که محمد حکیم جمال داشت و البته آن زن را راه نمی داد. وقتی آن زن خبر یافت که وی در باغ است. خویشان را بیاراست و آنجا شد که محمد حکیم بود. چون او را بدید بترسید بدوید و بر دیواری بر شد و از دیگر جانب بجست» (همان: ۵۶۴).

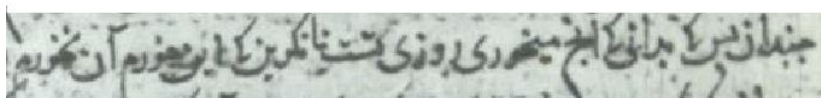
«... گفت: "دستوری هست تا با تو صحبت دارم؟" گفتم: "آنجا که من می‌روم تو را راه نیست. درین صحبت چه فایده یابی؟" گفت: "آخر بیابم و تبرکی باشد"» (عطار، ۱۳۹۸: ۶۵۶).
در نسخه‌های خطی عاطف (۲۶۷) و ایاصوفیا (۲/۲۹) و تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۳۲۵: ۱۵۱)، «بیابم» آمده است که بهتر می‌نماید:

(نسخه خطی ایاصوفیا: ۲/۲۹)

بدین مفهوم که در هر حال، من از روی تبرک با تو می‌آیم؛ حتی اگر مرا بدانجا راهی نباشد. عبارت «بیابم و تبرکی باشد»، مفهوم دوری را می‌رساند؛ آن هم به شرط اینکه بخواهد بگوید آخر به آنجا راه خواهم یافت و برای من تبرکی خواهد بود.

«و از زهد چندان بس که بدانی که آنچه می‌خوری روزی تست یا نگویی که "این خورم آن نخورم"» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۵۶).
در نسخه‌های خطی عاطف (۲۵۸) و ایاصوفیا (۲/۶۸) و تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۳۲۵: ۲۳۹)، «تا نگویی» آمده است که مفهوم بهتری دارد:

(نسخه خطی ایاصوفیا: ۲/۶۸)

مقصود ابوالحسن خرقانی این است که اگر قوت خود را روزی خویش در نظر بگیریم، آن روزی در هر شرایطی به ما خواهد رسید و نباید در رسیدن آن تردید کرد.

۲-۳-۲ تصحیف حاصل از کتابت نسخه اساس

تصحیف‌های دیگری هم در تصحیح دیده می‌شود که سرچشمه آن، کتابت نسخه اساس است و مصحح بدون توجه به نادرست بودن شکل کتابتی، آنها را در متن مصحح آورده است؛ برای نمونه در عبارت «دعوی کردن از کسی درست آید که نخست بر خود نور ذات بماند» (عطار، ۱۳۹۸: ۱۸۶)، در تعلیقات «بماند/ نماید» آورده‌اند و با ذکر شکل عربی سخن بایزید، فعل بماند (متعدی) را در ترجمه فارسی درست شمرده‌اند (همان: ۱۲۲۲).

مصحح در همانجا مخاطب را به نسخه بدل‌ها ارجاع داده است؛ اما در بخش نسخه بدل‌ها، به گزارش‌های دیگر این واژه اشاره‌ای نشده است.

کتابت نسخه‌های حضرت خالد (۸۷)، قلیچ علی پاشا (۱۱۹)، ایاصوفیا (۱/۱۵۵)، عاطف افندی (۸۱) و تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۳۲۲: ۱۶۱) «نماید» است و همین گزارش درست به نظر می‌رسد.

سخن بایزید این است که کسی می‌تواند ادعای دوستی خداوند کند که در گام اول بتواند نور ذات او را در خود بروز دهد؛ زیرا «عارفان گفته‌اند که کل مقامات از انوار افعال و صفات است، الا محبت که او از نور ذات است، یعنی وصفی است مخصوص ذات خدای تعالی مؤمن را. اگر عشر یک ذره محبت دهد بهتر از آنک امثال جبال عبادت دهند» (باخرزی، ۱۳۸۳: ۳۵۱).

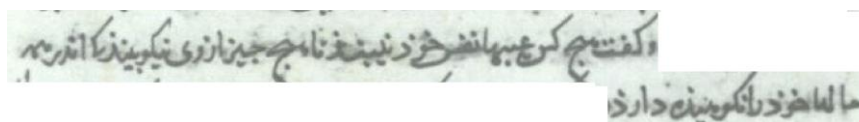
«توکل زیستن تا یک روز آوردن است و اندیشه فردا پاک بینداختن است» (عطار، ۱۳۹۸: ۱۹۲). در دو نسخه خطی حضرت خالد (۹۰) و قلیچ علی پاشا (۱۲۳) «با یک روز آوردن» آمده است که درست به نظر می‌رسد.

این سخن در رساله قشیریه از ابوبکر دقاق نقل شده است: «ابونصر سراج گوید: توکل آنست که ابوبکر دقاق گوید: زندگانی با یک روز آوردن و اندوه فردا ناپردن» (قشیری، ۱۳۷۴: ۲۴۹). گزارش نیکلسون هم «بیک روز باز آوردن» است (عطار، ۱۳۳۲: ۱۶۶).

«کسی که چنین ضعیف بود تو را به جان قوی چگونه تواند رسانید» (عطار، ۱۳۹۸: ۲۹۵). در نسخه‌های حضرت خالد (۱۳۵)، قلیچ علی پاشا (۱۸۰)، عاطف (۱۲۲) و تصحیح نیکلسون (همان، ۱۳۳۲: ۲۴۳) به جای «جان قوی»، «چنان قوی» آمده است که تناسب «چنین» و «چنان» این گزارش را بهتر می‌نماید. در این حالت، مفهوم عبارت بدینگونه خواهد بود: کسی که اینگونه ناتوان است چگونه می‌تواند تو را به کسی که قدرتی آنگونه دارد برساند؟

«هیچ کس عیب‌های نفس خویش نبیند تا هیچ چیز از وی نگویند که عیب‌های نفس کسی بیند که اندر همه حال‌ها خویش را نکوهیده دارد» (همان، ۱۳۹۸: ۵۰۱).

به نظر می‌رسد که «نگویند» تصحیف «نکو بیند» است که در نسخه D و ایاصوفیا آمده است:

(نسخه خطی ایاصوفیا: ۲/۱۷)

مشخص است فاصله مفهومی «نکو دیدن» و «نکوهیده داشتن» - که در ادامه کلام آمده است - چقدر این عبارت را پرمعنا می‌کند و مفهومی اینگونه را می‌رساند: فرد تا زمانی که در نفس خویش نیکویی و خوبی‌ای ببیند، نمی‌تواند عیوب آن را مشاهده کند.

«و گفت: "در هست بایست می گوی "الله" تا در فنا شوی» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۵۷).

در نسخه عاطف به جای «هست»، «هیبت» آمده است که درست می نماید:

در مقام سیب بایست و بگو الله تا در فنا شوی

(نسخه خطی عاطف: ۲۵۹)

متون عرفانی حکایت از آن دارد که هیبت می تواند مقدمه ای برای فنا باشد: «پس آنان که اهل فنا بودند هیبت را مقدم گفتند و آنان که ارباب بقا بودند انس را تفضیل نهادند» (هجویری، ۱۳۹۰: ۵۵۲).

و:

«سماع نام الله موجب هیبت است و هیبت سبب فنا و غیبت است.» (میبی، ۱۳۷۱، ج ۸: ۵۱۷).

۲-۳-۲ تصحیف حاصل از کتابت نسخه اساس و بدخوانی آن

نوع سوم تصحیف ها، هم حاصل تصحیف در کتابت نسخه اساس است و هم نتیجه بدخوانی نسخه اساس. در ذکر امام احمد حنبل، از زمانی یاد می کند که او به دلیل برهنگی در خانه مانده بود. فردی برای کمک مالی نزد او رفت؛ نپذیرفت؛ آن فرد خواست جامه خود را به عاریت به او دهد؛ قبول نکرد؛ «گفت: بازنگردم تا تدبیر این نکنی. گفت: کتابی بنویسم از مزد آن مرا کرباس خر. فلان کتاب را گفتم دیناری فرا دهم. گفت: لا بل ده گز آستر باید تا پنج گز ایزارپای کنم و پنج گز به خویشتن فراگیرم» (عطار، ۱۳۹۸: ۲۵۵).

گزارش شفيعی کدکني براساس نسخه نافذ پاشاست؛ نسخه ای که عبارت «کتابي بنويسم» به صورت «کتانی بنویسم» آمده است و همین مسئله احتمال تصحیف در کتابت سایر واژگان را قوت می بخشد:

**کتانی بنویسم از مردمان مرا کرباس خرد فلان کتاب را گفتم دیناری فرا دهم کف لا بل ده گز
آستر باید تا پنج گز ایزارپای کنم و پنج گز خویشتن فراگیرم**

(نسخه خطی نافذ پاشا: ۱۲۲)

به نظر می رسد که در این متن، دو تصحیف رخ داده است؛ اولی «بنویسم» است که در نسخه حضرت خالد به صورت «بنوشتم» آمده است:

**کتابي من بنوشتم از مردمان مرا کرباس خرد فلان کتاب را گفتم دیناری فرا دهم کف
لا بل ده گز آستر باید تا پنج گز ایزارپای کنم و پنج گز خویشتن فراگیرم**

(نسخه خطی حضرت خالد: ۱۰۲)

واژه دیگر «کتاب» است که ظاهراً تصحیف «کتان» است. نسخه های عاطف افندی (۱۱۰)، قونیه (۷۲) و تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۳۲۲، ج ۱: ۲۱۷) هم «کتان» گزارش کرده اند.

این دو واژه با بافت روایت، تناسب بیشتری دارد؛ بدین ترتیب که امام احمد حنبل از آن فرد می خواهد تا از پول تألیف کتاب برایش کرباس بخرد؛ اما او - که می خواهد شأن امام را حفظ کند - پیشنهاد خرید کتان می دهد، غافل از اینکه امام حنبل خواهان پارچه ای ارزان تر است تا بتواند با آن همه بدن خویش را بپوشاند.

نکته دیگر آنکه در چهار نسخه اصلی تصحیح (ABCD) به جای «مزد آن»، «مردمان» آمده است و مشخص نیست که «مزد آن» براساس کدام نسخه خطی به متن مصحح راه یافته است. به نظر می‌رسد گزارش متن به اینگونه درست باشد: «گفت: بازنگردم تا تدبیر این نکنی. گفت: کتابی بنوشتم؛ از مردمان مرا کرباس خر. فلان کتان را گفتم دیناری فرادهم. گفت: لا بل ده گز آستر باید تا پنج گز ایزارپای کنم و پنج گز به خویشتن فراگیرم».

۴-۲ گزارش نادرست

با توجه به نسخه‌های خطی که مصحح در اختیار داشته است، به نظر می‌رسد گاهی می‌توانست گزارشی بهتر ارائه کند؛ نمونه آن در این عبارت است: «چون جهانیان در اعمال کوشند تو در چیزی کوش که ذره‌ای از آن به [از همه] و مدار اعمال جن و انس به نزد من نیست الا ذره‌ای از علم حقیقت» (عطار، ۱۳۹۸: ۶۴۴).

در تعلیقات، با توجه به متن طبقات هروی (ذره‌ای از آن به و مه که اعمال ثقلین) احتمال داده‌اند که متن گفتار عطار باید شبیه این باشد: «که ذره‌ای از آن به و مه از اعمال جن و انس و به نزد من نیست الا ذره‌ای از علم حقیقت» (همان: ۱۳۸۷).

اگر گزارش نسخه B را در نظر بگیریم، احتمالی که مصحح ارائه داده، درست است:

چون جهانیان در اعمال کوشند تو
در چیزی کوش که ذره‌ای از آن به و مدار اعمال جن و انس به نزد من نیست الا ذره‌ای از علم
حقیقت

(نسخه خطی حضرت خالد: ۲۷۲)

فقط عبارت «به نزد من نیست» باید «به نزد من آن نیست» تغییر کند؛ همانگونه که در نسخه ایاصوفیا، عاطف و تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۳۲۵: ۱۴۲) آمده است:

و آن نیست الا ذره‌ای از علم حقیقت

(نسخه خطی ایاصوفیا: ۲/۵۲)

آن نیست الا ذره‌ای از علم حقیقت

(نسخه خطی عاطف افندی: ۲۳۴)

در این صورت، مفهوم جمله کاملاً رسا خواهد بود: «چون جهانیان در اعمال کوشند، تو در چیزی کوش که ذره‌ای از آن به و مه از اعمال جن و انس. به نزد من آن نیست الا ذره‌ای از علم حقیقت».

نمونه‌ای دیگر:

در ذکر ابوالحسن خرقانی آمده است: «نقل است که امامی به سماع احادیث می‌شد به عراق. شیخ گفت: «اینجا کسی هست که اسنادش عالیت‌تر "مرد گفت: "نه همانا." شیخ گفت: "من مردی امی‌ام، هرچه مرا دادست

بنهاد و علم بخود مرا داد منت نهاد. گفت: "ای شیخ! تو سماع از که داری؟" گفت: "از رسول علیه السلام" (عطار، ۱۳۹۸: ۷۲۲).

متن از نسخه ایاصوفیا نقل شده است:

(نسخه خطی ایاصوفیا: ۲/۵۶)

به نظر می‌رسد کاتب نسخه، نتوانسته است واژه «منت» را در این عبارت به درستی کتابت کند؛ زیرا تکرار این واژه را نیز «منت» کتابت کرده است.

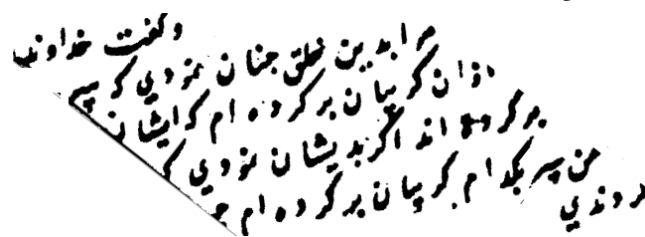
کتابت نسخه F بسیار بهتر است: «هرچه حق مرا داد منت نهاد، علم خود مرا داد منت نهاد» (عطار، ۱۳۹۸: ۱۰۶۸) که متأسفانه به متن اصلی راه نیافته است.

گزارش نیکلسون هم تقریباً شبیه به نسخه F است: «هرچه حق تعالی مرا داد منت نهاد و علم خود مرا داد منت نهاد» (همان، ۱۳۳۵: ۲۰۴).

در دیگر متون عرفانی هم به مسئله منت نهادن خداوند بر بشر در آموختن علم اشاره شده است: «نبینی که سلیمان را در این یک مسئله افزونی داد به علم، فهم او را مخصوص کرد و گفت: "فهمناها سلیمان"، ملکی بدان عظیمی به وی داد بر وی منت نهاد بلکه حقارت آن به وی نمود به آنچه گفت: "هذا عطاؤنا فامنن" ای- اعط من شئت لحقارته و خسته. چون به علم و فهم رسید، تشریف داد و منت برنهاد که: "فهمناها سلیمان" (میبی، ۱۳۷۱، ج ۶: ۲۹۲).

نمونه‌ای دیگر:

باز در ذکر ابوالحسن خرقانی آمده است: «و گفت: الهی مرا بدین خلوت چنان نمودی که سر بدان گریبان برده‌ام که ایشان برده‌اند، اگر بدیشان فرامودی که من سر بدان گریبان برده‌ام چه کردند؟» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۴۶). متن در نسخه عاطف بدین شکل کتابت شده است:

(نسخه خطی عاطف افندی: ۲۵۷)

کاملاً مشخص است که کتابت نسخه خطی عاطف بسیار بهتر از گزارشی است که در متن تصحیح آمده است.

این عبارت در کتاب *احوال و اقوال خرقانی* به نقل از تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۳۲۵: ۲۲۸) اینگونه درج شده است: «گفت: الهی، مرا بدین خلق چنین نمودی که سر بدان گریبان بر کرده‌ام که ایشان بر کرده‌اند، اگر بدیشان فرامودی که من سر به کدامین گریبان بر کرده‌ام چه کردند؟» (مینوی، ۱۳۶۳: ۶۴).

نوع گزارش واژگان و ترکیبات می‌تواند از چگونگی خوانش آن در ذهن مصحح حکایت کند و اگر کاستی‌هایی در گزارش آنها مشاهده شود، روشن خواهد شد که بدخوانی در عبارت رخ داده است. به شکل گزارش «زیان‌کار» در جمله زیر توجه کنید:

«بسنده است مرد را این عیب که شاد می‌کند او را آنچه زیان‌کار اوست» (عطار، ۱۳۹۸: ۵۶۹).

مشخص است که ترکیب پایانی، «زیان کار» است، نه «زیان‌کار». این ترکیب در شعر عطار و سایر متون عرفانی به کار رفته است:

بزرگانی که دین مقصود ایشانست زیان کار دنیا، سود ایشانست
(همان، ۱۳۷۶: ۱۳۱)

و: «بر شیخ واجب است که بر هیچ حرکتی از حرکات و سری از اسرار خود تا طعام و شراب و نوم و یقظه و غیر این‌ها مرید را مطلع نگرداند که نباید که چون بر امور شیخ واقف گردد از ضعف و نادانی خود منزلت شیخ در چشم او نقصان بدهد و آن زیان کار او باشد» (باخرزی، ۱۳۸۳: ۷۲).

بدخوانی‌ها را می‌توان با استفاده نادرست از علائم سجاوندی و قطع نابه‌جای جمله‌ها هم تشخیص داد. به چند نمونه زیر توجه کنید:

در ذکر حبیب عجمی: مادری را فرزند گم شده بود. حبیب از او می‌خواهد صدقه دهد و خود دعایی می‌خواند. مادر که به خانه می‌رود، فرزند را می‌بیند و چگونگی پیداشدنش را از او می‌پرسد؛ فرزند می‌گوید: «آوازی شنودم که «ای باد! او را به خانه خود رسان.» به برکت دعای حبیب و برکت دو درم صدقه به جایگاه. اگر کسی گوید که باد چگونه آورد؟ گوییم: چنانکه چهل فرسنگ شادروان می‌آورد و عرش بلقیس در هوا می‌برد» (عطار، ۱۳۹۸: ۶۳).

در صورتی که به نظر می‌رسد گزارش درست عبارت بدینگونه باشد: آوازی شنودم که ای باد! او را به خانه خود رسان، به برکت دعای حبیب و برکت دو درم صدقه به جایگاه.

در ذکر سری سقطی: جنید گفت: «یک روز بر سری رفتم. می‌گریست. گفتم: «چه بوده است؟» گفت: «کودکی آمده است که امشب کوزه برآویزم تا آب سرد شود، در خواب شدم. حوری‌ای دیدم. گفتم: «تو آن کیستی؟» گفت: «از آن کسی که کوزه بر نیاویزد تا آب سرد خورد.» کوزه بر زمین زدم. «اینک بنگر.» جنید گفت: سفال‌ها شکسته دیدم آنجا افتاده» (همان: ۳۳۸).

اگر عبارت «کوزه بر زمین زدم» کلام سری باشد، لطف چندانی ندارد؛ مضافاً وقتی می‌گوید: «اینک بنگر»؛ چون هر کوزه‌ای را بر زمین بکوبیم، خواهد شکست.

به نظر می‌رسد «کوزه بر زمین زدم» کاری است که حوری انجام داده است و از همین‌رو، سری به جنید می‌گوید: «اینک بنگر»؛ بنابراین باید بدینگونه گزارش می‌شد: «از آن کسی که کوزه بر نیاویزد تا آب سرد خورد. کوزه بر زمین زدم. اینک بنگر».^۵

در ذکر ابوالحسن خرقانی: «و گفت: «از طاعت خلق آسمان و زمین آنجا چه زیادتى پدید آمده است تا از آن تو آنجا چه زیادت آید؟ گردن چه افزای از معامله؟ چندان بس که شریعت را بر تو تقاضا نبود، از علم چندانى بس بود که بدانی که او تو را چه فرموده است...» (همان: ۷۵۶).

ظاهراً مصحح عبارت را بد خوانده و در کاربرد علائم سجاوندی اشتباه کرده است: «گردن چه افزای؟ از معامله چندان بس که شریعت را بر تو تقاضا نبود، از علم چندانى بس بود که بدانی که او تو را چه فرموده است...» (همان: ۷۵۶).

۳- نتیجه گیری

تصحیح متنی مربوط به قرن شش و هفت هجری، در هر حوزه‌ای که باشد، با دشواری‌های خاص خود همراه خواهد بود؛ حال اگر این متن، کتابی باشد که در دو نوبت مختلف و با دو تحریر جداگانه کتابت شده باشد، این دشواری‌ها چند برابر خواهد شد. اهتمام شفيعی کدکنى برای بسامان کردن تذکرة الأولیاء، در فاصله زمانی بیش از چهل سال، سرانجام نتیجه داد و امروز جامعه ادبی معتبرترین تصحیح این اثر را در اختیار دارد. البته این سخن بدان معنا نیست که این تصحیح کاملاً به نسخه‌ای که عطار از این کتاب تدوین کرده بود، نزدیک است.

مهم‌ترین دلایل راه یافتن کاستی در این تصحیح عبارت است از:

- ۱) شاید اصلی‌ترین دلیلی که موجب راه یافتن کاستی‌هایی در این تصحیح شده، تحریر آن در دو فاصله زمانی مختلف است که نابسامانی‌هایی را در کتابت نسخه‌های خطی آن به وجود آورده است؛ تاحدی که نمی‌توان دو بخش کتاب را براساس یک نسخه واحد تصحیح کرد.
 - ۲) هیچ‌کدام از نسخه‌های موجود تذکرة الأولیاء، معیارهای یک نسخه اساس را ندارد و مصحح ناگزیر از آن بوده است که با تأکید بر روی یک نسخه، از نسخه‌های اساس در تصحیح بهره برد.
 - ۳) نسخه‌ای که نسخه اساس نسبی قرار گرفته است، افتادگی‌ها و تکرارهایی دارد که به متن مصحح راه یافته است. در عین حال، نسخه‌های اساس اعتبار خود را دارد و گاه عدول از آنها و رجوع به نسخه‌های دیگر، مشکلاتی را در تصحیح ایجاد کرده است.
 - ۴) تصحیف‌های راه یافته به متن گاهی نتیجه کتابت کاتب است؛ گاهی حاصل بدخوانی مصحح و گاهی کاتب و مصحح در شکل‌گیری آن دخیل‌اند.
 - ۵) گزارش نادرست، بدخوانی و تعلیقات نارسا هم در تصحیح مشاهده می‌شود.
- مجموع این عوامل موجب شده است تا نابسامانی‌هایی به تصحیح راه یابد.

پی‌نوشت

۱. در عظمت وجودی استاد شفيعی کدکنى تردیدی نیست و جایگاه والای ایشان در ادبیات معاصر، بی‌نیاز از هرگونه توصیفی است. نگارنده که سال‌هایی خوش در محضر استاد، زانوی تلمذ بر زمین زده است، پیشاپیش از جسارت و قلم‌لغزانی خویش عذرخواه است و این مطالب را به‌عنوان بضاعتی مزجات به آن ساحت والا تقدیم می‌دارد و بر

دریوزگی خویش از آن کانون مهر و علم می‌بالد. دیر زیاد آن بزرگوار خداوند! همچنین نگارنده ناگزیر است برای رعایت اسلوب نگارش مقاله علمی - پژوهشی، از کلماتی که بار ارزشی دارند، درباره ایشان استفاده نکند و پیشاپیش از این بابت عذرخواه است.

۲. در بخشی از مقدمه، از چهار نسخه کهن و اصیل نام می‌برد: «نافذپاشا، قسطنونی، قلیچ‌علی‌پاشا و حضرت خالد» (رک. عطار، ۱۳۹۸: یک‌صد و یازده).

۳. برای اینکه کمیت مقاله از تعداد صفحاتی که نشریه مقرر کرده است تجاوز نکند، در هر بخش از میزان نمونه‌ها و شواهد مثال کاسته شد.

۴. پیشنهاد تغییر عبارت «بنده خویش خواند» به «به ید خویش آفرید» هم از این موارد است. (رک. عطار، ۱۳۹۸: ۱۳۶۱).

۵. در سه نسخه BCD عبارت «کوزه بر زمین زد» آمده است (رک. عطار، ۱۳۹۸: ۹۹۲) که این گزارش هم می‌تواند راه به دیهی ببرد.

منابع

۱. ابن‌خمیس الموصلی، حسین بن نصر بن محمد (۱۴۲۷). مناقب الأبرار و محاسن الأخیار فی طبقات الصوفیه، تصحیح سعید عبدالفتاح، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲. ابونعیم الاصبهانی، احمد بن عبدالله (بی‌تا). حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء، قاهره: دار ام‌القراء للطباعة و النشر.
۳. المناوی، محمد عبدالرؤف (۱۹۹۹). الکواکب الدریة فی تراجم السادة الصوفیه، تصحیح محمد ادیب الجادر، بیروت: دار الصادر.
۴. باخرزی، یحیی (۱۳۸۳). اُوراد الاحباب و فصوص الآداب، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: دانشگاه تهران.
۵. بهاء ولد، سلطان‌العلماء بهاء‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۲). معارف، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: طهوری.
۶. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۲۲). تذکرة الأولیاء، تصحیح رنولد الن نیکلسون، جلد نخست، لیدن: بریل.
۷. _____ (۱۳۲۵). تذکرة الأولیاء، تصحیح رنولد الن نیکلسون، جلد دوم. لیدن: بریل.
۸. _____ (ف ۶۱۸ ق.). تذکرة الأولیاء، ترکیه: نسخه خطی نافذپاشا ترکیه، شماره ۱۱۱۰، [نسخه خطی] تألیف ۶۱۸ ق.، تاریخ کتابت: ۷۰۰ ق.
۹. _____ (ف ۶۱۸ ق.). تذکرة الأولیاء، ترکیه: نسخه خطی حضرت خالد، شماره ۲۶۷، [نسخه خطی] تألیف ۶۱۸ ق.، تاریخ کتابت: حدوداً ۷۰۰ ق.
۱۰. _____ (ف ۶۱۸ ق.). تذکرة الأولیاء، ترکیه: نسخه خطی قلیچ‌علی‌پاشا، شماره ۱۹۸، [نسخه خطی] تألیف ۶۱۸ ق.، تاریخ کتابت: ۷۱۰ ق.
۱۱. _____ (ف ۶۱۸ ق.). تذکرة الأولیاء، ترکیه: نسخه خطی ایاصوفیا، شماره ۳۱۳۶، [نسخه خطی] تألیف ۶۱۸ ق.، تاریخ کتابت: بی‌تا.
۱۲. _____ (ف ۶۱۸ ق.). تذکرة الأولیاء، ترکیه: نسخه خطی عاطف افندی، شماره T2241، [نسخه خطی] تألیف ۶۱۸ ق.، تاریخ کتابت: ۸۲۸.
۱۳. _____ (ف ۶۱۸ ق.). تذکرة الأولیاء، ترکیه: نسخه خطی موزه قونیه وقف تربت جلالیه، شماره

- ۱۵۱۱، [نسخه خطی] تألیف ۶۱۸ ق.، تاریخ کتابت: اواخر قرن ۷ یا اوایل قرن ۸.
۱۴. _____ (۱۴۳۰). *تذکرة الأولیاء*، ترجمه محمد الاویلی الوستانی، تصحیح محمد ادیب الجادر، دمشق: دارالمکتبی.
۱۵. _____ (۱۳۹۱). *تذکرة الأولیاء*، تصحیح محمد استعلامی، تهران: زوار.
۱۶. _____ (۱۳۹۸). *تذکرة الأولیاء*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
۱۷. _____ (۱۳۸۸). *اسرارنامه*، ویرایش محمد ابراهیمی، تهران: صفی‌علیشاه.
۱۸. غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۸۶). *ترجمه احیاء علوم الدین*، ترجمه مؤیدالدین خوارزمی، تصحیح حسین خدیوچ، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۹. قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم (۱۳۷۴). *رساله قشیریہ*، ترجمه ابوعلی عثمانی، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۰. مولوی، جلال‌الدین محمد (۲۵۳۶). *کلیات دیوان شمس تبریزی*، تصحیح محمد عباسی، تهران: طلوع.
۲۱. مینوی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۷۱). *کشف الأسرار و عدة الأبرار*، تصحیح علی‌اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر.
۲۲. مینوی، مجتبی (۱۳۶۳). *احوال و اقوال خرقانی*، تهران: طهوری.
۲۳. هجویری، ابوالحسن علی (۱۳۹۰). *کشف‌المحجوب*، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش.